

Antonio Gramsci wobec włoskiego faszyzmu

Na temat koncepcji politycznych Antonio Gramsciego (1891–1937) – włoskiego filozofa, teoretyka marksizmu, ideologa i działacza społecznego oraz jednego z założycieli Włoskiej Partii Komunistycznej (PCI) – ukazało się w literaturze polskiej dość dużo opracowań¹. Z tego względu niniejsze studium będzie poświęcone koncepcji faszyzmu przedstawionej przez Gramsciego na tle idei innych przedstawicieli włoskiej lewicy, a w szczególności Palmiro Togliattiego, jego długoletniego przyjaciela, współzałożyciela ukazującego się od 1919 r. pisma „L'Ordine Nuovo”², a od 1930 r. sekretarza PCI oraz wydawcy pierwszej edycji „Zeszytów więziennych” z lat 1948–1951.

Analizując idee polityczne autora *Quaderni del carcere*, należy już na wstępie zauważyć, że jego koncepcja faszyzmu na przestrzeni lat ulegała stopniowej ewolucji. Wahań doznała w szczególności ocena ruchu faszystowskiego i charakteru faszyzmu w latach 1920–1924.

Gramsci, umierając 27 V 1937 r., po 11 latach ciężkiego więzienia, nie pozostał po sobie ujętej w całość spuścizny publicystyczno-literackiej. Stąd też przedmiotem analizy będą artykuły, teksty publikowane na łamach pism „L'Ordine Nuovo” i „L'Unità”, mowy polityczne wygłoszone w okresie epizodu parlamentarnego (1924),

¹ Na szczególną uwagę zasługują rozprawy Wiesława Kozuba-Ciembroniewicza, Stanisława Sierpowskiego, Włodzimierza Bernackiego. Zob. W. Kozub-Ciembroniewicz, *Lewica włoska wobec faszyzmu w latach 1926–1938*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. XVI, 1993, s. 123–140; idem, *Doktryny włoskiego faszyzmu i antyfaszyzmu w latach 1922–1939*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Nauk Politycznych”, z. 45, Kraków 1992, s. 134–144 oraz idem, *Krytyka światopoglądowa totalitaryzmu*, w: M. Bankowicz, W. Kozub-Ciembroniewicz, *Dyktatury i tyranie. Szkice o niedemokratycznej władzy*, Kraków 2007, s. 55–77. O poglądach politycznych Gramsciego na tle faszyzmu wspomina Stanisław Sierpowski m.in. w monografii *Faszyzm we Włoszech 1919–1926*, Wrocław 1973; oraz w artykule *Lewica włoska wobec faszyzmu w okresie walki o władzę (1919–1922)*, „Z Pola Walki”, nr II–III, Warszawa 1973, s. 105–139. Należy tu wspomnieć również o obszernym opracowaniu sylwetki i idei politycznych Gramsciego w *Słowniku historii doktryn politycznych* pióra Włodzimierza Bernackiego. Zob. *Antonio Gramsci*, w: *Słownik historii doktryn politycznych*, M. Jaskólski (red.), t. 2, Warszawa 1999, s. 311–314. Koncepcjom filozoficznym i estetycznym Gramsciego poświęcili z kolei osobne studia Paweł Śpiewak, Mirosław Nowaczyk, Stan Krzemień-Ojak, Leszek Kołakowski, Józef Lipiec, a także Joanna Ugniewska i Joanna Szymanowska. W 1980 r. wydano natomiast osobne opracowanie poświęcone różnym aspektom myśli Gramsciego w serii „Filozofia i kultura włoska. Zagadnienia współczesne”. Zob. *Antonio Gramsci: filozofia, teoria kultury, estetyka*, Warszawa 1982. Począwszy od lat pięćdziesiątych ukazywały się polskie przekłady dzieł włoskiego filozofa. Zob. A. Gramsci, *Zeszyty z więzienia*, Warszawa 1950; idem, *Pisma wybrane*, t. 1–2, Warszawa 1961; idem, *Pisma filozoficzne*, S. Krzemień-Ojak (red.), Warszawa 1991; idem, *Zeszyty filozoficzne*, Warszawa 1991.

² Tygodnik „L'Ordine Nuovo” założono w 1919 r. jako pismo marksistowskie poświęcone zagadnieniom teoretycznym. Po powstaniu Partii Komunistycznej w I 1921 r. został przekształcony w dziennik i oficjalny organ PCI. Ukazywał się w latach 1919–1925.

relacje przesyłane dla Komitetu Centralnego, a także zapiski więzienne, które ukazały się już po wojnie (*Lettere dal carcere*, 1947, *Quaderni del carcere*, 1948–1951).

Gramsci a powstanie Fasci di combattimento (1919)

Pierwsze wzmianki na temat nowo powstałego ruchu Benito Mussoliniego pojawiają się w artykułach Antonio Gramsciego opublikowanych na łamach „L'Ordine Nuovo” już w V 1920 r. Pismo to – utworzone w 1919 r., wspólnie z Angelo Taską, Palmiro Togliattim i Umberto Terracinim – odegrało ważną rolę w formacji politycznej młodego polityka. Prawie sześćoletnia współpraca z redakcją w latach 1919–1925 uważana jest za pierwszą fazę w kształtowaniu się idei politycznych Gramsciego, a także w dziejach włoskiej lewicy. To właśnie wokół „L'Ordine Nuovo” utworzyła się grupa, która wraz z Amadeo Bordigą doprowadziła do powstania w 1921 r. Włoskiej Partii Komunistycznej.

W kolejnych tekstach, które ukazały się w okresie od V 1920 r. do VI 1921 r.³ Gramsci dokonał analizy faszyzmu z perspektywy włoskiej, jak i w szerszym kontekście europejskim. Generalnie rozpatrywał on faszyzm w ramach omawiania rozwoju państwa burżuazyjnego. Punktem wyjścia jego rozważań było przekonanie, że faszyzm nie był fenomenem wyłącznie włoskim, lecz zjawiskiem międzynarodowym, które zaistniało w szczególności w krajach bardziej zacończonych gospodarczo, takich jak Hiszpania i Włochy, a następnie upowszechniło się w całej Europie jako odpowiedź na powszechny kryzys ekonomiczny. Dlatego też w swojej interpretacji Gramsci łączył powstanie faszyzmu z kryzysem ekonomicznym po zakończeniu pierwszej wojny światowej, a także kryzysem systemu kapitalistycznego, który okazał się niezdolny do zapanowania nad siłami produkcji.

„Dwadzieścia milionów ludzi w kwiecie wieku zostało zabitych” – pisał w artykule *Italia e Spagna* – „kolejnych dwadzieścia milionów zostało inwalidami; tysiące więzi, które połączyły rynki światowe zostało gwałtownie zerwanych; związki metropolii ze wsią uległy radykalnej zmianie; prądy emigracji, które okresowo rozwiązywały brak równowagi pomiędzy nadmiarem ludności w jednych krajach a potencjałem środków produkcji w innych, zostały głęboko naruszone i nie mogą już normalnie funkcjonować. Kryzys, który zapanował jednocześnie w różnych krajach, jest niezwykle rozległy”⁴.

Gramsci twierdził również, że kapitalizm jako ogólnoswiatowy system ekonomiczny utknął w martwym punkcie, a faszyzm był nie tylko reakcją na kryzys tego systemu opierającego się na drobnej burżuazji i wyrazem jej sprzeciwu wobec najbardziej podstawowych potrzeb proletariatu, ale stanowił też fazę przygotowawczą do ogólnej odnowy państwa.

³ A. Gramsci, *Per un rinnovamento del partito socialista*, „L'Ordine Nuovo”, 8 V 1920; idem, *Il popolo delle scimmie e Italia e Spagna, Socialisti e fascisti, I due fascismi*, 11 VI i 25 VIII 1921, w: idem, *L'Ordine Nuovo 1919–1920*, a cura di V. Gerratana e A. Santucci, Torino 1987, s. 349 i nast. oraz 365 i nast.

⁴ A. Gramsci, *Italia e Spagna*, w: 2000 *pagine di Gramsci. Nel tempo della lotta (1914–1926)*, v. I, a cura di G. Ferrata e N. Gallo, Milano 1964, s. 563.

Dlatego też już na przełomie 1919 i 1920 r. przewidział prawdopodobny rozwój wydarzeń powojennych i reakcyjne rozwiązanie kryzysu ekonomicznego, społecznego i politycznego, który dotknął Włochy po zakończeniu wojny. Zwracał w szczególności uwagę na gwałtowny charakter ruchu faszystowskiego bazującego na przemocy. W artykule *Bordello bolscevico* opublikowanym pod koniec V 1919 r. jako odpowiedź na atakujący socjalistów manifest turyńskiego Fascio di combattimento (który ukazał się na łamach „Avanti” 24 V 1919 r.) protestował przeciwko „rozpętaniu nieodpowiedzialnych i niekontrolowanych sił, które nakładają się na prawne organy państwa”. Marksistowski filozof dostrzegał też powszechny „brak dyscypliny, bałagan, chaos” w państwie oraz „stronniczość, skruszenie i dekompozycję” najważniejszych instytucji politycznych: „Rząd, parlament, sądownictwo – głosił – stały się pustymi nazwami pozbawionymi znaczenia”⁵.

Do kwestii słabości instytucji parlamentarnych, które swoją bezczynnością przyczyniły się do wzrostu znaczenia faszyzmu, powrócił w artykule *Ritorno alla libertà...*, który ukazał się w VI 1919 r., wkrótce po objęciu rządu przez Francesco Saverio Nittiego. Nawiązał w nim do tezy, iż powszechny kryzys polityczny i gospodarczy, który dotknął społeczeństwo włoskie, należało rozpatrywać w ogólnym kontekście światowym. Uważał też, że Włochy nie osiągnęły pełni rozwoju kapitalistycznego, ponieważ produkcja w kraju nie była wystarczająco zindustrializowana, wojna imperialistyczna zniszczyła i roztrwonila siły produkcji, a kapitalizm włoski utracił po wojnie swoją autonomię oraz pod względem ekonomicznym i politycznym znajdował się w warunkach „ucisku i niewolnictwa” ze strony Anglii i Francji. W związku z tym objęcie rządu przez Nittiego było, zdaniem Gramsciego, jedynie pierwszym elementem w procesie historycznym, który miał doprowadzić do rozpadu państwa demokratyczno-burżuazyjnego i ukazać nieskuteczność metod i form systemu kapitalistycznego.

Oprócz kryzysu ekonomicznego sytuację wewnętrzną we Włoszech komplikowały jeszcze „pozostałości wojny”, wśród których zasadniczą rolę odegrały „nieodpowiedzialne grupy zbrojne”, niezwiązane żadną dyscypliną państwową i niekontrolowane przez władzę centralną, dążące do stworzenia ogólnonarodowej dyktatury zbrojnej oraz „koalicja sił pseudopolitycznych, kierująca się wyłącznie interesem indywidualnym i utrzymująca rząd w ciągłej presji i niepewności”⁶. Zasadniczo Gramsci stwierdzał, iż faszyzm stał się potężnym ruchem dzięki zbiegowi sprzyjających okoliczności, do których zaliczył słabość instytucji państwowych po zakończeniu wojny, opiekę grupy reakcjonistów (*padroni reazionari*), a także niebezpieczeństwo wybuchu wojny cywilnej.

Szczególnie dużo uwagi w swoich rozważaniach poświęcił roli drobnej i średniej burżuazji w konsolidacji faszyzmu we Włoszech. W artykule *Politica fascista* z 25 V 1921 r., który zawiera najbardziej przejrzystą definicję faszyzmu, pisał: „Czym jest faszyzm? Jest on rewoltą najniższych warstw burżuazji włoskiej – próżniaków, ignorantów i awanturników, którym wojna dała złudzenie, że nadają się do czegoś, że muszą się za czymś opowiedzieć, że upadek polityczny wyniósł ich na plan pierwszy,

⁵ A. Gramsci, *Il bordello bolscevico*, w: idem, *Ordine nuovo 1919–1920*, s. 31–32.

⁶ Idem, *Ritorno alla libertà...*, w: idem, *Ordine nuovo 1919–1920...*, s. 105–108.

i którzy, będąc tchórzami, przypisali sobie sławę odważnych⁷. Podobnie też w tekście *Il popolo delle scimmie* z 2 I 1921 r. określił faszyzm jako „ostatni spektakl drobnej burżuazji miejskiej w teatrze włoskiego życia politycznego”⁸. Gramsci twierdził, iż proces rozkładu drobnej burżuazji (zwanej przez niego pogardliwie Kiplingowskim „ludem małym”) rozpoczął się we Włoszech w ostatnim dziesięcioleciu XIX w. Wraz z rozwojem wielkiego przemysłu i kapitału finansowego drobna burżuazja straciła swoje znaczenie, stając się klasą polityczną wyspecjalizowaną w „kretynizmie parlamentarnym” („cretinismo parlamentare”). W ten sposób burżuazja przyczyniła się do upadku znaczenia parlamentu, który „skorumpowany do szpiku kości, podporządkowany rządowi, utracił wszelki autorytet”, a także innych instytucji, stanowiących główne podstawy państwa: wojska, policji i sądownictwa. Ostatnim aktem tragicznego przedstawienia miała być zdaniem autora „Quaderni” wyprawa fiumeńska poety Gabriela D’Annunzia, której celem była „ochrona własności przemysłowej i rolnej przed atakami rewolucjonistów, to znaczy robotników i chłopów”. W tym kontekście faszyzm stanowił „ostatnie wcielenie drobnej burżuazji” i był w rzeczywistości „sługą kapitalizmu i własności ziemskiej, agentem kontrrewolucji”⁹.

Wyprawie fiumeńskiej D’Annunzia, która zadała cios legalnemu rządowi we Włoszech i pogłębiła wewnętrzny chaos, Gramsci poświęcił artykuł *L’Unità nazionale*, który ukazał się w „L’Ordine Nuovo” 4 X 1919 r. Określił w nim poetę-komendanta Fiume jako „dawnego sługę masonerii anglo-francuskiej, który porzucił swoich dawnych marionetkarzy (*burattinai*), zajął Fiume i ogłosił się absolutnym władcą”. Niebezpieczeństwo ekspedycji D’Annunzia zdaniem Gramsciego polegało na tym, że „czyn literacki stał się fenomenem społecznym”, znajdując pełne poparcie burżuazji włoskiej: „We Włoszech” – pisał – „rząd fiumeński stał się podstawą reorganizacji państwa, był postrzegany jako zdrowa energia, która reprezentuje „prawdziwy” naród, „prawdziwą” wolę i „prawdziwe interesy”. W ten sposób epizod literacki mógł doprowadzić do wybuchu wojny cywilnej we Włoszech, przy pełnym poparciu burżuazji¹⁰. Do kwestii tej powrócił ponownie 26 X 1920 r. w artykule *Il complotto e il partito*¹¹, gdzie stwierdzał: „wyprawa D’Annunzia ma z punktu widzenia skuteczności państwa burżuazyjnego straszne znaczenie. Im bardziej próbuje się zredukować jej wymiar, przedstawić ją jako «epizod literacki», ośmieszyć, tym bardziej staje się wyrazem impotencji państwa i dekadencji jego instytucji”¹².

Gramsci twierdził, iż – oprócz Francesco Saverio Nittiego i Gabriela D’Annunzia – za wzrost znaczenia faszyzmu we Włoszech winę ponosi również Giovanni Giolitti,

⁷ *Ibidem*, s. 167–168.

⁸ A. Gramsci, *Il popolo delle scimmie*, w: idem, *Socialismo e fascismo. L’ordine nuovo 1921–1922*, Torino 1966, s. 9.

⁹ *Ibidem*, s. 12.

¹⁰ A. Gramsci, *L’unità nazionale*, w: idem, *L’Ordine Nuovo 1919–1920*, s. 230–233.

¹¹ Artykuł ukazał się, gdy w całych Włoszech rozpowszechnione były pogłoski o możliwym zamachu stanu ze strony D’Annunzia i jego legionistów. Planowany „Marsz na Rzym” poety nie doszedł jednak do skutku. Szerzej na ten temat zob. J. Sondel, *Gabriele D’Annunzio a system polityczny Fiume (1919–1920)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. XXVI, 2003, s. 73–74.

¹² A. Gramsci, *Il complotto e il partito*, w: idem, *L’Ordine Nuovo 1919–1920*, s. 734.

który w VI 1920 r. został wybrany po raz piąty premierem¹³, a także konserwatywne dzienniki, przede wszystkim „La Stampa”. W szczególności nie szczędził krytyki premierowi, uważając go wręcz za „ojca duchowego faszyzmu”. W artykule „La Stampa” e i fascisti z 24 VII 1921 r. pisał: „Giovanni Giolitti pozwolił, żeby ekspedycje karne mnożyły się, zezwolił, żeby faszyści otwarcie stworzyli magazyny broni i amunicji, żeby podpalali, grozili, żeby robili to, co chcieli. (...) Giovanni Giolitti jest odpowiedzialny za przestępstwa popełnione przez faszystów, jest winny zdrady stanu, ponieważ pozwolił, żeby prawo w państwie było bezkarnie deptane, żeby ludność była terroryzowana, masakrowana, torturowana przez zbrojne grupy, żeby własność prywatna była bezkarnie niszczone i kradziona”¹⁴.

Podobnie też w tym samym artykule oskarżał „La Stampę” o popieranie działalności faszyzmu, gloryfikowanie Mussoliniego i bezkrytyczne przedstawianie działań bojówek faszystowskich: „Kiedy to «La Stampa» przeciwstawiła się szerzeniu się faszyzmu?” – pytał ironicznie – „Wystarczy wspomnieć epiczno-liryczny opis ekspedycji faszystów przeciwko Izbie Pracy, który ukazał się na łamach „La Stampy”. „La Stampa” opublikowała wywiad z jednym bohaterem, wychwalającym słowami rodem z powieści w odcinkach heroizm faszysty Maramottiego, który zginął, próbując zamordować prawowitych mieszkańców podpalwszy wcześniej ich dom”¹⁵.

W rozważaniach Gramskiego często powraca temat użycia siły i aktów przemocy ze strony faszystów. Należy zaznaczyć, że pod koniec 1920 r. faszyzm stał się szczególnie agresywną siłą zbrojną we wsiach Niziny Padu, charakteryzujących się silnym poparciem dla ruchu socjalistycznego. Dochodziło do licznych konfliktów pomiędzy bojówkami faszystowskimi a zwolennikami PSI. Stopniowo starcia zbrojne rozprzerstrzeniły się w całych Włoszech¹⁶.

We wspomnianym artykule *Italia e Spagna*, który ukazał się 11 III 1921 r. Gramsci, porównując sytuację w obu krajach, zauważył, że w Hiszpanii kryzys powojenny wystąpił znacznie silniej, a organizacje zbrojne drobnej i średniej burżuazji (Somatén) rekrutujące wojskowych, przede wszystkim oficerów, powstały wcześniej niż we Włoszech, gdyż już na przełomie 1918 i 1919 r. Te bojówki o charakterze faszystowskim wkrótce poszerzyły swoją „bazę społeczną” i zastosowały ten sam *modus operandi* co ruch Mussoliniego, to znaczy „przemoc wobec przywódców związków

¹³ Już w artykule *Il potere in Italia* z 11 II 1920 r. określił Giovanniego Giolittiego „młotem nowobogaczy, masonerii i faszystów”. Zob. A. Gramsci, *Il potere in Italia*, w: idem, *L'Ordine Nuovo 1919–1920*, s. 409.

¹⁴ A. Gramsci, „La Stampa” e i fascisti, w: idem, *Socialismo e fascismo...*, s. 251.

¹⁵ *Ibidem*, s. 251–252.

¹⁶ Jak zauważył Stanisław Sierpowski, faszyzm od początku silnie akcentował swój antysocjalistyczny charakter, podejmując akcje przeciwko „burzycielom porządku kapitalistycznego”. Wkrótce po wyborach administracyjnych na przełomie X i XI 1920 r. faszyści przystąpili do generalnej ofensywy przeciwko lewicy. W dniu 21 XI 1920 r. w Bolonii, po wyborze na burmistrza socjalisty Ennio Gnudiego, doszło do starć pomiędzy faszystami a sojalistami, w wyniku czego odnotowano 10 zabitych a 60 osób zostało rannych. Miesiąc później w Ferrarze, w czasie wiecu protestacyjnego przeciwko zamachowi faszystów na deputowanego PSI, Nicolai, zginęło 3 faszystów. Wywołało to kolejną falę represji squadrystów faszystowskich. Starcia miały miejsce też w innych miastach włoskich: w Turynie (17 II 1920 r.), w Mediolanie – gdzie w nocy z 23 na 24 III 1921 r. faszyci zdemolowali siedzibę redakcji „Avanti” i „Umanità Nuova”, a także uniemożliwili prowadzenie zajęć na Uniwersytecie Robotniczym. Szerzej na ten temat zob. S. Sierpowski, *Lewica włoska...*, „Z Pola Walki”, nr 2–3, 1973, s. 117 i nast.

zawodowych, walkę ze strajkami, terroryzm skierowany przeciwko masom, opozycję wobec wszelkich form organizacyjnych oraz udzielanie pomocy policji przy represjach i aresztowaniach”. Stwierdził też, iż „faszyzm w skali międzynarodowej był próbą rozwiązania problemów produkcji i handlu za pomocą karabinów maszynowych i strzałów z rewolweru”¹⁷.

W połowie 1921 r. koncepcja faszyzmu Gramsciego uległa pewnej modyfikacji. Marksistowski filozof, który po zjeździe PSI w Livorno w I 1921 r. stał się liderem nowo powstałej partii komunistycznej, sformułował pogląd o powstaniu we Włoszech „koalicji wszystkich elementów reakcyjnych, od faszystów do *popolari* i socjalistów” przeciwko ofensywie klasy robotniczej. Koncepcję tę przedstawił szczególnie dobitnie we wspomnianym już artykule *Socialismo e fascismo* z 11 VI 1921 r., w którym podkreślił dążenie faszyzmu do „ostatecznego ucieleśnienia polityki drobnomieszczaństwa, jako sługi kapitalizmu, własności ziemskiej i agenta kontrrewolucji”¹⁸.

W artykule tym wymienił też cztery elementy, które jego zdaniem ukształtowały charakter polityczny faszyzmu. W pierwszym rządzie podkreślał, iż faszyci w trakcie sześciu miesięcy działalności zbrojnej zgromadzili na swoim koncie wiele aktów przemocy, które miały pozostać bezkarne tak długo, jak długo organizacja faszystowska pozostawała silna i budziła lęk. Zwracał również uwagę, że faszyci, którzy utworzyli system hierarchiczny o charakterze wojskowym, posiadali na całym terytorium państwa składy broni i amunicji, dzięki czemu mogli wystawić półmilionową armię, pozostając bez kary, ponieważ „tysiące funkcjonariuszy państwowych, przede wszystkim organy bezpieczeństwa (kwestorzy, gwardia królewska i karabinierzy) i sądownictwa zapewnili im poparcie moralne i materialne”. Jak głosił, „zamach stanu ze strony faszystów, to znaczy sztabu generalnego, latyfundystów i bankierów pozostawał strasznym widmem, które ciążyło od początku rządu Giolittiego”¹⁹. Dlatego też zastanawiał się, co powinni zrobić socjaliści żeby zapobiec zbrojnemu przejęciu władzy przez faszystów we Włoszech. Dostrzegął krótkowzroczność włoskiej lewicy, zdolnej jedynie do „mienia formuł marksistowskich” i jej nieumiejętność przejścia od teorii do czynu.

Gramsci wobec zwycięstwa faszyzmu

Wybory polityczne, które odbyły się w V 1921 r. stanowiły, jak zauważył Stanisław Sierpowski, z historycznego punktu widzenia zwycięstwo faszyzmu²⁰: Rząd Giolittiego przez włączenie faszystów do bloku narodowego usankcjonował metody ich postępowania i kierunek walki. Gramsci, komentując pierwsze wystąpienie Mussoliniego w Parlamencie włoskim (21 VI 1921 r.) w artykule *Sovversivismo reazionario* z 22 VI 1921 r., poświęcił sporo uwagi sylwetce przyszłego Duce. Stwierdził między innymi,

¹⁷ A. Gramsci, *Italia e Spagna*, w: *2000 pagine di Gramsci. Nel tempo della lotta (1914–1926)*, s. 563–565.

¹⁸ A. Gramsci, *Socialismo e fascismo, L'Ordine Nuovo 1921–1922*, s. 266.

¹⁹ Idem, *Socialisti e fascisti*, w: *2000 pagine di Gramsci...*, s. 587–588.

²⁰ W wyborach do Parlamentu 15 V 1921 r. PSI uzyskała 123 miejsca w Parlamencie, PCI – 16, Popolari – 110, a Faszystowska grupa parlamentarna – 35. Wśród wybranych posłów znalazł się Mussolini i 10 nacjonalistów. Szerzej na ten temat: S. Sierpowski, *Lewica włoska...*, s. 127.

iż Mussolini, podkreślając rewolucyjne korzenie swojej działalności politycznej, starał się zestawiać ją z blankizmem. Taka autokreacja faszystowskiego przywódcy oczywiście nie znalazła poparcia u Gramsciego. „Blankizm – podkreślał – jest społeczną teorią zamachu stanu, z której tendencje rewolucyjne Mussoliniego zapożyczyły jedynie część materialną”²¹, a w szczególności takie elementy jak dominująca rola elity i gotowość użycia broni.

Cztery tygodnie później w artykule *Sviluppi del fascismo* z 21 VII 1921 r. zwracał uwagę na coraz bardziej agresywny charakter faszyzmu. Relacjonując wydarzenia w Grosseto, Viterbo, Treviso i Sienie²², gdzie doszło do aktów przemocy ze strony squadrystów, zwrócił ponownie uwagę na niebezpieczeństwo zamachu stanu. „To pewne – pisał – że faszyzm nie będzie chciał utracić dominującej roli, którą ma w wielu regionach. <Pacyfikacja> jest jedynie maską, która ma pozwolić kontynuować bezkarnie przygotowanie i organizację zbrojną prawdziwych oddziałów, dla przeciwstawienia rządowi i socjalistom”²³.

Kryzys „paktu pacyfikacyjnego”, zawartego przez Mussoliniego z socjalistami 3 VIII 1921 r., który wywołał opór bardziej nieprzejednanej części faszystów skupionych wokół Dino Grandiego, wpłynął na kolejną zmianę poglądów Gramsciego na temat faszyzmu.

W artykule *La crisi del fascismo*, który ukazał się na łamach „L’Ordine Nuovo” w dniu 9 VIII 1921 r., stwierdził, iż faszyzm nie jest prawdziwą partią polityczną, a jego kryzys rozpoczął się w momencie, gdy próbował przyjąć formę organizacji partyjnej. „Faszyzm – podkreślał – jest jedynie wyrazem reakcyjnej taktyki kapitalizmu”. Zdaniem Gramsciego, Mussolini, zamierzając stworzyć partię faszystowską, chciał przerwać „krąg nienawiści” („cerchio di odio”) antyfaszystów, który groził zdławieniem „dobrego faszyzmu razem ze złym”²⁴. W ten sposób zamierzał wykazać podwójny charakter faszyzmu. W artykule *Due fascismi* z 25 VIII 1921 r. wyróżnił z jednej strony faszyzm parlamentarny związany z Mussolinim, opierający się na warstwach średnich, urzędnikach, drobnych kupcach i przemysłowcach, który jego zdaniem był skłonny do współpracy z socjalistami i ludowcami (*popolari*), oraz drugi – nieprzejednany, antyproletariacki, dążący do obrony interesów kapitału ziemskiego w formie bezpośredniej i zbrojnej²⁵. Był zdania, że naturalnym rozwiązaniem kryzysowej sytuacji będzie wewnętrzny rozłam: część parlamentarna pod przywództwem Mussoliniego stworzy własną organizację, szeregi ruchu opuści mała grupa drobnej burżuazji, natomiast pozostanie u władzy część faszystów najbardziej nieprzejednanych, którzy pod zmienioną nazwą będą kontynuować swoją zbrojną działalność antyproletariacką.

²¹ A. Gramsci, *Sovversivismo reazionario*, w: *2000 pagine di Gramsci...*, s. 592–594.

²² W Grosseto doszło do zbrojnych starć pomiędzy mieszkańcami miasta i faszystami w dniach 27 VI–1 VII. 9 VII Viterbo odparło ekspedycję zbrojną faszystów z Perugia, Orvieto i Rzymu pod dowództwem Giuseppe Bottai.

²³ A. Gramsci, *Sviluppi del fascismo*, w: idem *Socialismo e fascismo. L’Ordine Nuovo 1921–1922*, s. 246.

²⁴ Idem, *La crisi del fascismo*, w: idem, *L’Ordine Nuovo 1919–1920*, s. 544–546.

²⁵ Idem, *I due fascismi*, w: idem, *L’Ordine Nuovo 1919–1920*, s. 299.

Po przejściu przez Mussoliniego władzy we Włoszech Gramsci zmienił stanowisko w kwestii stosunku burżuazji do faszyzmu. W przeciwieństwie do poglądów z lat wcześniejszych stwierdził, że w latach 1921–1922 burżuazja przemysłowa tworzyła „niemą i utajoną opozycję” wobec faszyzmu, i nawet po Marszu na Rzym „tradycyjne siły burżuazyjne”, do których zaliczył w szczególności dzienniki „Corriere della Sera” i „La Stampa”, banki, sztab wojskowy oraz Generalną Konfederację Przemysłu nie dały się zdominować przez faszyzm.

Gramsci a Secesja Awentyńska (1924)

Kolejny etap w kształtowaniu stanowiska Gramsciego wobec faszyzmu to r. 1924. W 1923 r. Gramsci, w odróżnieniu od poglądów innych polityków komunistycznych, a przede wszystkim Amadeo Bordigi, ogłosił potrzebę zmiany strategii Partii Komunistycznej²⁶. Wobec klęski sił demokratycznych i wzmocnienia faszyzmu dostrzegł konieczność „wyjścia z izolacji” oraz czynnego uczestnictwa w życiu politycznym. Po powrocie z Moskwy w XII 1923 r., gdzie wystąpił jako reprezentant PCd’I we władzach Międzynarodówki Komunistycznej, kandydował w wyborach parlamentarnych, które odbyły się 6 IV 1924 r. i został wybrany deputowanym. W tym samym roku założył dziennik „L’Unità”, który został zlikwidowany przez faszystowskie władze na początku 1926 r.

Działalność parlamentarna Gramsciego w tym okresie zbiegła się ze szczególnymi wydarzeniami. Po zabójstwie posła Giacomo Matteottiego (10 VI 1924 r.) faszyzm przeżywał kryzys, zawiązała się opozycja awentyńska, do której przyłączył się również Gramsci. Był to jednocześnie okres zaostrenia terroru, likwidacji organizacji niefaszystowskich, ograniczenia wolności wypowiedzi i innych swobód politycznych.

Gramsci jako przedstawiciel PCd’I wziął udział tylko w pierwszym posiedzeniu opozycji awentyńskiej, na którym wystąpił z ideą ogłoszenia strajku generalnego i przekształcenia secesji awentyńskiej w antyparlament. Wobec sprzeciwu innych ugrupowań politycznych w XI 1924 r. wycofał się jednak z bloku awentyńskiego.

Rozważania Gramsciego z tego okresu dotyczą przede wszystkim stosunków pomiędzy faszyzmem a państwem oraz charakteru partii faszystowskiej. W relacji dla Komitetu Centralnego z dnia 13–14 VIII 1924 r. skoncentrował się na specyficznym charakterze partii faszystowskiej jako sile bazującej na milicji i zmierzającej do rozwiązania kryzysu w państwie drogą zbrojną. Podkreślił też, iż faszyzm, jako pierwszy w historii, stał się masową organizacją drobnej burżuazji. Stwierdził jednak, że nie istniała partia faszystowska zdolna przekształcić ilość w jakość, stanowiła ona jedynie aparat selekcji politycznej jednej klasy lub jednego stanu. Jego zdaniem bowiem PNF była jedynie skupiskiem mechanicznym, bez potencjału intelektualnego i politycz-

²⁶ Amadeo Bordiga już w 1920 r. wystąpił zdecydowanie przeciwko działalności parlamentarnej komunistów. Nie wierzył w sens walki wyborczej i był jej przeciwny zarówno w teorii, jak i w praktyce. Jego przekonania wywarły ogromny wpływ na włoski ruch lewicowy. Szerzej na ten temat zob. S. Sierpowski, *Lewica włoska...*, s. 123.

nego, który „istniał tylko dlatego, iż w czasie wojny wyrobił wśród swoich członków silne poczucie jedności, błędnie identyfikowane z ideologią narodową”.

W artykule *La crisi italiana* opublikowanym 1 IX 1924 r. na łamach „L'Ordine Nuovo” Gramsci zauważył natomiast, że faszyzm nie rozwiązał kryzysu kapitalizmu we Włoszech, nie doprowadził do odnowy ekonomii narodowej, a jedynie poprzez środki represji uniemożliwił manifestację form i przejawów tego kryzysu, którego najlepszym dowodem był upadek znaczenia klasy średniej, a co za tym idzie małych i średnich przedsiębiorstw. Podkreślił, iż faszyzm doszedł do władzy, wykorzystując lekkomyślność i głupotę drobnej burżuazji pełnej nienawiści do klasy robotniczej. Wyraził też pogląd, że faszyzm, który nie dotrzymał żadnej z obietnic i zamiast powstrzymać powojenny kryzys klasy średniej, doprowadził do jej upadku – „zużył się i umiera”. Zastanawiając się z kolei, dlaczego we Włoszech kryzys klasy średniej przybrał formy bardziej radykalne niż w innych krajach europejskich, stwierdzał, iż powodem tego stanu rzeczy był słaby rozwój przemysłu. Podczas gdy w 1920 r. klasa robotnicza nie zdołała stworzyć państwa „jedności narodowej”, faszyzm głoszący ideologię „chaotycznie patriotyczną” stał się jedynym możliwym rozwiązaniem.

O słabości faszyzmu, którą sygnalizowały już wyniki wyborów parlamentarnych z 6 IV 1924 r., świadczył jego zdaniem kryzys instytucjonalny po zabójstwie posła Matteottiego: „Morderstwo Matteottiego jest dowodem – pisał – iż PNF nigdy nie zdoła stać się normalną partią rządzącą. Mussolini posiada jedynie zewnętrzną pozę prawdziwego statysty i dyktatora. Faszyzm nie jest elementem życia narodowego, jest jedynie zjawiskiem folklorystycznym”²⁷.

Tezy Lionskie

Na III Kongresie PCI, który odbył się w Lionie 21 I 1926 r., Gramsci przedstawił tezy wyjaśniające genezę i rozwój faszyzmu. Znalazły w nich wyraz elementy analizy faszyzmu dokonanej w latach 1920–1925, w szczególności wnioski wyciągnięte ze zwycięstwa Mussoliniego nad opozycją awenturyńską i przyspieszenia procesu przekształcenia państwa w reżim totalitarny.

Szczególnie ważne w tych rozważaniach było sformułowanie zawarte w tezie 15., w której faszyzm został scharakteryzowany w kilku różnych aspektach i fazach rozwoju. Przede wszystkim Gramsci ocenił go jako ruch „zbrojnej reakcji”, mający na celu demobilizację klas pracujących, ich rozproszenie i dezorganizację. Podkreślił tutaj powiązania faszyzmu z interesami ekonomicznymi ściśle określonych klas i grup społecznych oraz uznał faszyzm za ruch antyproletariacki, będący wyrazem tradycyjnej polityki włoskich przywódców i walki kapitalizmu z klasą robotniczą. Społeczne uwarunkowania faszyzmu zostały przez Gramsciego ujęte dwuaspektowo: 1) jako socjalne wsparcie dla ruchu oraz 2) jako baza socjalna faszyzmu. Jak stwierdził, wsparcie ruchowi faszystowskiemu zostało udzielone przez „wszystkie bez różnicy stare grupy

²⁷ A. Gramsci, *La crisi italiana*, w: *2000 pagine di Gramsci...*, s. 732.

przywódców”, a w szczególności posiadacze ziemscy zagrożeni presją „plebsu wiejskiego” udzielili wsparcia ruchowi faszystowskiemu.

Za bazę społeczną faszyzmu uznał natomiast drobnomieszczaństwo miejskie i nową burżuazję wiejską, która jego zdaniem powstała wskutek przemian dotyczących własności ziemskiej, zachodzących w niektórych regionach Włoch (związanych z kapitalizmem rolnym w Emili, giełdą ziemską, pojawieniem się pośredników wiejskich oraz przeprowadzaniem nowego podziału gruntów)²⁸.

Rozwijając tezy przedstawione już w 1924 r. w artykule *La crisi del fascismo*, Gramsci łączył sukces polityczny faszyzmu głównie z militaryzacją jego struktur organizacyjnych. Zdobycie władzy uznał za następstwo osiągnięcia przez faszystów „jedności” ideologicznej i organizacyjnej, co znalazło wyraz w „formacjach wojskowych” ożywionych tradycją wojenną (*arditismo*). Wysunął też szereg argumentów mających świadczyć przeciwko rewolucyjnemu charakterowi faszyzmu. W szczególności posługując się argumentami socjopsychologicznymi, udowodnił, że „nowa” klasa skupiająca się wokół faszyzmu czerpała ze swego pochodzenia pewną jednorodność oraz wspólne stanowisko wobec „rodzącego się kapitalizmu”. Argument polityczny natomiast znalazł wyraz w dążeniu przez faszyzm „do połączenia wszelkich sił burżuazyjnych w jeden organizm polityczny, pozostający pod kontrolą jednej tylko centrali” mającej „kierować jednocześnie partią, rządem i państwem”. Dokonał w ten sposób nie tylko klasyfikacji, ale i oceny faszystowskiego systemu władzy nacechowanego totalitaryzmem. Na zakończenie przytoczył też argument socjotechniczny, wyrażający się w przeciwdziałaniu faszyzmu „jakimkolwiek działaniu rewolucyjnemu”, co miało mu zapewnić poparcie najbardziej reakcyjnych odłamów burżuazji przemysłowej i obszarnej.

Koncepcja faszyzmu w *Zeszytach więziennych*

Najpełniejszą interpretację faszyzmu z lat trzydziestych marksistowski filozof przedstawił w *Zeszytach więziennych* powstałych w okresie pobytu w więzieniu (1926–1937). Po aresztowaniu przez władze faszystowskie 8 XI 1926 r., został skazany przez Trybunał Specjalny na 20 lat, 4 miesiące i 5 dni więzienia za szerzenie wrogiej propagandy, organizowanie spisku przeciwko rządowi i obrazę ojczyzny. W więzieniu spędził ostatecznie 11 lat, pracując twórczo mimo wciąż pogarszającego się stanu zdrowia. W II 1929 r. zaczął spisywać zeszyty więzienne, które złożyły się na kilka tomów jego twórczości opublikowanej pośmiertnie (w latach 1948–1951). Owe *Quaderni* stanowią zbiór zapisków (32 zeszyty), komentarzy, haseł encyklopedycznych dotyczących współczesnych wydarzeń kulturalnych i politycznych, przeczytanych lektur, interpretacji wydarzeń z historii Włoch i Europy. Ze względu na fragmentaryczny charakter opracowania oraz fakt, iż nie zostały one uporządkowane i przygotowane do druku przez autora, nie można uznać ich za systematyczny wykład poglądów włoskiego polityka²⁹.

²⁸ Zob. W. Kozub-Ciembroniewicz, *Lewica włoska wobec faszyzmu w latach 1926–1938*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. XVI, 1993, s. 126.

²⁹ Jak wykazała Luisa Mangoni w artykule *Il problema del fascismo nei „Quaderni del carcere”*, istnieje wyraźna różnica pomiędzy tekstami napisanymi w latach 1929–1930 i ich drugą wersją, przemyślaną i uzupełnianą,

Gramsci w *Quaderni del carcere* określił faszyzm jako „rewolucję pasywną”, zwracając uwagę na specyfikę faszyzmu wynikającą z jego totalitarnego charakteru. Nawiązując do koncepcji Vincenzo Cuoco przedstawionej w *Saggio storico sulla rivoluzione napoletana del 1799*, określił „rewolucję pasywną” jako „ogólne kryterium interpretacji historycznej”. Należy zaznaczyć, że **koncepcja faszyzmu jako rewolucji pasywnej** Gramsciego zbliżona była pod pewnymi względami do idei Togliattiego **jako masowego reżimu rewolucyjnego**, przedstawionej w *Wykładach o faszyzmie* prowadzonych w Moskiewskiej Szkole Leninowskiej od stycznia do IV 1935 r. Jest to o tyle znaczące, że po aresztowaniu Gramsciego nie mogła mieć miejsca żadna wymiana poglądów autora „Quaderni” z Togliattim³⁰.

Szczególnym elementem koncepcji rewolucji pasywnej był tzw. **bonapartyzm** i **cezaryzm**. Należy zaznaczyć, że sama koncepcja bonapartyzmu w myśli Gramsciego uległa stopniowej ewolucji. W artykule *Russia, Italia e altri paesi*, opublikowanym na łamach „l'Unità” 26 IX 1926 r., jego interpretacja faszyzmu jako bonapartyzmu ograniczała się do lat 1919–1920, kiedy pomiędzy zwalczającymi się klasami powstała sytuacja „równowagi niestabilnej”: Partia Socjalistyczna nie była w stanie ani przejąć władzy we Włoszech, ani zawrzeć przymierza z rządem liberalnym. Z tej sytuacji zrodziła się siła faszyzmu. Zdaniem Gramsciego koncepcji bonapartyzmu nie można było natomiast używać dla określenia faszyzmu u władzy, a jego użyteczność interpretacyjna kończyła się wraz z wprowadzeniem systemu totalitarnego.

Dlatego też w *Zeszytach więziennych* Gramsci używa raczej określenia **cezaryzm**, stwierdzając, że we Włoszech od X 1922 do XI 1926 r. wystąpiły jego różne stopnie. Wraz z wprowadzeniem rządów totalitarnych powstała „forma czystsza i stała cezaryzmu”, którego przedstawicielem był nie tyle Mussolini, co Partia Faszystowska (na czele z Mussolinim jako jej przywódcą). Filozof marksistowski uważał też, że nowoczesny cezaryzm miał charakter bardziej polityczny niż wojskowy. Ta „czystsza i stała forma cezaryzmu” bazowała na fuzji faszyzmu i kapitalizmu, a więc nie była niczym innym jak dyktaturą burżuazji.

Inny aspekt, na który zwrócił uwagę Gramsci, to „baza społeczna” faszyzmu (*base sociale*). Nawiązując do swoich koncepcji przedstawionych w Tezach Liońskich w 1926 r., podkreślał dominującą rolę drobnej burżuazji, zwalczającej demokrację parlamentarną i klasę robotniczą.

Będąc przekonanym, iż oryginalność faszyzmu wynikała z jego charakteru totalitarnego, łączył on totalitaryzm z powstaniem społeczeństwa masowego. System totalitarny, jego zdaniem, narodził się z potrzeby dawnej klasy rządzącej utrzymania kierownictwa politycznego nad masami poprzez aparat przymusu. W ramach tej koncepcji nowoczesność faszyzmu jako reżimu totalitarnego polegała właśnie na

począwszy od 1932 r. Zob. L. Mangoni, *Il problema del fascismo nei „Quaderni del carcere”*, w: *Politica e storia in Gramsci, Atti del convegno internazionale di studi gramsciani, Firenze, 9–11 dicembre 1977*, v. 1, Roma 1977, s. 391.

³⁰ Należy zaznaczyć, iż już w 1926 r. tezy Gramsciego często odbiegały od koncepcji Palmiro Togliattiego. W relacji dla Komitetu Centralnego Partii 2 VIII 1926 r., Gramsci podkreślił nasilenie się gospodarczego kryzysu międzynarodowego i jego odbicie w krajach peryferyjnych, takich jak Hiszpania, Portugalia, Polska i Włochy, i starał się wykazać kruchość faszyzmu. Odmiennego zdania był Togliatti, który w studium *A proposito del fascismo* z 1928 r., analizując wprowadzenie kary śmierci, podkreślił że faszyzm, starając się stawić czoło niestabilnej sytuacji politycznej i wykorzystując nową broń terroru, „wzmagał systematycznie przemog przeciwko masom”. Szerzej na ten temat: A. Rossi, G. Vacca, *Gramsci tra Mussolini e Stalin*, Roma 2007, s. 13 i nast.

tym, iż był on formą polityczną typową dla epoki społeczeństwa masowego („epoca delle masse”).

Gramsci zdefiniował też faszyzm jako punkt styczności pomiędzy kapitałem finansowym i drobną burżuazją, który miał się realizować za pośrednictwem państwa i rządu.

Rozwijając tę koncepcję w *Zeszytach więziennych*, utożsamiał faszyzm z amerykańskim. W szczególności w zeszycie XXII – pisał, iż „Ameryka zmusiła Europę do porzucenia przestarzałego układu ekonomiczno-społecznego”. W tym kontekście dopatrywał się kolejnej fazy ewolucji faszyzmu w latach trzydziestych. Włoski historyk, Giuseppe Vacca, określił ów amerykańizm Gramsciego jako rodzaj korporacjonizmu społecznego³¹. W tej koncepcji faszyzm lat trzydziestych stał się ważnym elementem rewolucji pasywnej, będąc jedynym sposobem rozwoju przemysłu pod kierunkiem tradycyjnych klas rządzących i jedynym elementem zdolnym stawić czoło najbardziej uprzemysłowionym krajom, które zmonopolizowały surowce i zebrały wielki kapitał.

Porównując z kolei faszyzm i stalinizm, Gramsci rozwinął swoje rozważania pod kątem relacji partia – państwo. Podczas gdy Togliatti w *Wykładach o faszyzmie* podkreślał totalitarny charakter bolszewizmu i faszyzmu oraz zwracał uwagę na stopniową transformację partii faszystowskiej w biurokratyczny organizm administracyjny, Gramsci był zdania, iż w państwie totalitarnym jedyna istniejąca partia „nie pełniła funkcji wyłącznie politycznych, lecz miała także do dyspozycji środki propagandowe, policyjne, które pozwalały na wywarcie wpływu moralnego i kulturalnego na masy”. Zwracając uwagę na masowy charakter współczesnych partii totalitarnych usprawiedliwiał totalitaryzm sowiecki jako postępowy, w przeciwieństwie do totalitaryzmu faszystowskiego przedstawianego jako wsteczny i reakcyjny: „polityka totalitarna zmierza do tego, żeby wszyscy członkowie określonej partii znaleźli w tej partii wszystko to, co wcześniej znajdowali w różnych organizacjach – pisał – Zlikwidowanie wszystkich innych organizacji i włączenie ich w obręb jedynej partii, która jest nośnikiem nowej kultury, jest to faza progresywna. Moment, w którym partia próbuje uniemożliwić istnienie innej siły, będącej nośnikiem nowej kultury – jest to faza wsteczna i reakcyjna”³².

* * *

Podsumowując rozważania na temat koncepcji faszyzmu w ujęciu Antonio Gramsciego, należy zaznaczyć, iż był on nie tylko ideologiem, ale także czynnym politykiem, sekretarzem Partii Komunistycznej. Stąd też jego analiza nie mogła odbiegać od perspektywy politycznej, w jakiej powstała i celowi, jakiemu miała służyć: głównym celem miała być walka z faszyzmem.

Faszyzm w koncepcji Gramsciego stanowił odpowiedź na powszechny kryzys systemu kapitalistycznego po pierwszej wojnie światowej. Kryzys we Włoszech – kraju

³¹ Zob. G. Vacca, *La lezione sul fascismo*, w: P. Togliatti, *Sul fascismo*, a cura di G. Vacca, Roma-Bari 2004, s. VII.

³² Cyt. za G. Vacca, *La lezione...*, s. CXIII.

zacofanym gospodarczo, który boleśnie odczuł konsekwencje wysiłku wojennego – nabrał charakteru bardziej rewolucyjnego niż w innych krajach.

Oprócz kryzysu ekonomicznego Gramsci genezę faszyzmu łączył ze słabością instytucji parlamentarnych, bezczynnością liberalnych premierów (Francesco Saverio Nittiego i Giovanniego Giolittiego), niezdolnych w przełomowym momencie stawić czoła faszyzmowi, a także z wyprawą fiumeńską Gabriela D’Annunzia, która pogłębiła wewnętrzny chaos i stanowiła ostateczny cios zadany systemowi demokratycznemu we Włoszech.

Punktem wyjścia rozważań Gramsciego z lat 1920–1921, które znalazły najpełniejszy wyraz w *Tezach Liońskich* (1926), była odpowiedzialność włoskiej lewicy za zwycięstwo faszyzmu we Włoszech. Analizując początki faszyzmu, Gramsci, podobnie jak Togliatti, kładł nacisk na słabość i wewnętrzny kryzys ruchu socjalistycznego, który nie potrafił wykorzystać nadarzającej się sytuacji z początku lat dwudziestych osiągnięcia porozumienia z liberałami i stworzenia rządu „jedności narodowej”, ułtwiając tym samym drogę faszyzmowi.

Faszyzm był ruchem „zbrojnej reakcji”. Jego sukces polityczny wynikał w dużej mierze z militaryzacji jego struktur oraz silnego poczucia jedności ideologicznej i organizacyjnej.

Gramsci dokonał klasowej analizy faszyzmu, zwracając uwagę na rolę, jaką odegrała w jego powstaniu i konsolidacji drobna i średnia burżuazja („baza społeczna”). Wykazał też związki faszyzmu z wielkim kapitałem finansowym. Generalnie określił faszyzm jako ruch antyproletariacki.

Zwracał także uwagę na nowatorski charakter totalitaryzmu faszystowskiego, który jego zdaniem był ściśle związany z rozwojem społeczeństwa masowego.